

Türküstan

www.turkustan.az

Aydın Mədətoğlu
Qasimli
filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

(əvvəli ötən sayımızda)

İsmayıllı Bəyin nəşr etdiyi "Tərcüman" qəzeti yalnız Kırımda deyil, Misirdən Kaşgara qədər bütün Türk aləmində milli oyanış hərəkatlarının inkişafında və Türk mədəniyyətinin öyrənilməsində ən böyük qaynaqlardan biri olmuşdur.

İsmayıllı Bəy Qaspiralı Əlimərdan Bəy Topçubaşov, Yusuf Akçura və b. ilə birgə "Rusiya Müsəlmanları İttifaqı" adlı siyasi partiya yaradaraq I Rusiya Dövlət Dumasına (Rusiya Müsəsisi - A.M) mümkün qədər çox Türk deputat seçilməsinə nail olmuşdular. İsmayıllı Bəy Qaspiralı bu partiyanın hər üç Qurultayında iştirak etmiş və çox radikal məsələləri irəli sürmüdü. Bu partiyanın Nijni-Novgorodda gəmidə keçirilən III qurultayında sədrin müavini (Sədr Əlimərdan Bəy Topçubaşov seçilmişdi - A.M.) və Mərkəzi idarə heyətinin üzvü İsmayıllı Bəy Qaspiralının Türk millətçiliyi baxımından çox mühüm olan aşağıdakı təklifi gurultulu alqışlarla qarşılanmışdı. İsmayıllı Bəy öz çıxışında göstərmişdi ki:

"Ümumən Türklerin əсли, nəslə birdir. Məkan və zaman nəticəsində şivə və adətlərimizdə ixtilaf yaranmış, bu ixtilaflar bir-birimizi başa düşməyəcək dərəcəye çatmışdır. Bundan sonra məktəblərimizi vahid ədəbi dilimizə xidmət edəcək hala gətirmək lazımdır. Qurultaların məktəb və mədrəse komissiyası tərəfindən hazırlanmış layihəsində ibtidai məktəblərimiz üçün dörd illik tədris nəzərdə tutulmuşdur. Bunun üç ilində sade məhəlli şivə ilə tədris etmək, son sənəsində Ümumi Türk lisani ilə yazılmış kitablar oxudulmalıdır. Bu sayədə tədricən müxtəlif şivə və lehçələr birləşmiş olar" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı. 1992. səh. 26, 27).

Əlimərdan Bəy Topçubaşov tərəfindən hazırlanmış "Rusiya Müsəlmanları İttifaqı Xalq Partiyası"nın

Dildə, Fikirdə, İşdə birlik carcısı İsmayıllı Bəy Qaspiralı

Program layihəsi 75 maddədən ibarət idi. Qurultaya Proqram layihəsi müzakirə edilərək müəyyən dəyişikliklərə qəbul edilmişdi. 10 bənd, 72 maddədən ibarət bu Proqramda "Siyasi məqsədlər, Dövlət quruluşu, Dini qaydalar, Məhəlli Muxtariyyət, Məhkəmə, Məliyyə işləri ilə yanaşı, Əhalinin hüququ, Maarif məsələləri, Torpaq məsələləri və Fəhlə məsəlesi" də özəksini tapmışdı. Çar Rusiyasında yaşayan Türklerin bir vahid siyasi partiya etrafında birləşməsi çox böyük hadisə idi. Partiya Proqramında irəli sürürlən müddəələri oxuduqda imperiya daxilindəki "Türklerin rus çar rejimi tərəfindən hansı hüquqlardan məhrum edilmiş olduqları meydana çıxır" (Qurultayın materialları haqqında geniş məlumat üçün bax: Hüseyin Baykara, Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı. 1992. səh. 130-163).

"Rusuya Müsəlmanları

İttifaqı Xalq Partiyası"nın Rusiya İmperiyasındaki rüporu İsmayıllı Bəy Qaspiralının nəşr etdiyi "Tərcüman" qəzeti idi.

İsmayıllı Bəy Qaspiralı rus inqilabçılarına inanmadı, onların köməyi ilə Terklərin milli məsələlərinin həll ediləcəyini qəbul etməmiş, inqilab firtinalarına sürüklenməyi xətalı saymış, ona görə də bəzi Qazanlı və Kırımlı inqilabçı gənclər tərəfindən pis qarşılınmış, "Tan" qəzetində o, mühafizikarlıqla ittihad

irəli sürdüyü "Dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyasının tətbiqi qərarlaşdırılmışdı ki, bu da Türkçülüyün əsası idi.

İsmayıllı Bəy Qaspiralının fealiyyətini dəyərləndirən Azərbaycan alimi, fəlsəfə elmləri doktoru Rafail Əhməddli "Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkuri - Türkçülük, Müasirlik, İsləmçılıq" adlı monoqrafiyasında göstərir ki: "İsmayıllı bəyin düşüncə tərzi onun bu məsələlərə müxtəlif zamanlarda nəşr etdirdi-

öz үsuluna uyğun Bombeydə (Hindistan - A.M.) bir məktəb açmışdı. Qaspiralının əkdiyi toxumlar boşuna getmedi.

XX əsrin əvvəllerində Rusiyadakı Türk ölkələrində Qaspiralının istədiyi tərzdə 5000 məktəb və öyrətmen (müəllim - A.M.) okulu var idi. Rus məktəblərinə getmədən Avropanıla yaxınlaşmaq mümkün idi... Rusiyadakı Türklerin Türk olaraq qalmاسında 33 il ömrü olan "Tərcüman" qəzetiin böyük rolü olmuş-

olunmuşdu. İsmayıllı Bəy bu gənclərə çox mənalı bir şəirə cavab vermişdi (Seçmələr bizimdir - A.S. Bax: Kırımlı Cəfər Seyidahməd, Qaspiralı İsmayıllı Bəy, İstanbul 1934. səh 41; Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı. 1992. səh. 30).

Qaspiralı istər o dövrə, istərsə də ondan sonra Yusuf Akçura ilə birgə "Pan-türkizm" və "Turançılıq" hərəkatının rəhbərlərindən biri olmuşdur.

1917-ci il fevral inqilabından sonra Rusiya Türkleri arasında "Türkçülük" cərəyanı xeyli güclənmişdi. Bunun ən bariz dəlili Rusiya Müsəlmanlarının Moskva Qurultayında qəbul edilən qərarlar arasında Rusiyadakı Müslüman Türk məktəblərində, orta məktəb və liseylərdə Türkiyə Terkəsinin məcburi dərs kimi keçilməsi, ali təhsilin də Türkiyə Türkəsi ilə aparılması haqqındaki qərar idi. Yeni İsmayıllı Bəy Qaspiralının

yi məqalələrdə verdiyi cavabların tarixidir. Əməllərinin tarixi isə yaşıdagı dövrlərdə tapıldığı cavabların həyata keçməsi uğrunda apardığı mübarizələrin tarixidir" (Bax: Rafail Əhməddli, göstərilən eseri, Bakı-Elm. 2007. səh. 196).

İsmayıllı Bəy Qaspiralının həyat və fealiyyətini xülasə edən məşhur Macar alimi Laszlo Rasonyi də göstərir ki: "Qaspiralıda Pantürkizm və Panislamizm ahəngli bir şəkildə birləşməkdədir. Onun yaxın amacı (məqsədi - A.M.) isə bunlardır: Avropa anlamında okul reformu; müstərek Türk ədəbi dilinin yaradılması; Türk qadınlarına ictimai haqların tanınması; ictimai cəmiyyətlər quraraq maarifçiliyi həyata keçirmək. Özü "Üsuli-Cədidi" məktəbləri üçün çox gözəl bir "Əlifba" kitabı hazırlanmış, 1884-cü ildə Baxçasarayda bir nümunə məktəbi açmışdı. Təsiri Örebistan və Hindistanda belə görülmüş, 1912-ci ildə

dur" (Seçmələr bizimdir - A.M. bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi. Tarihte Türk'lük. Ankara. 1971. səh. 275, 276).

İsmayıllı Bəy Qaspiralının "Dildə, fikirdə, işdə birlik" prinsipi bütün "Türkçülük" məfkurəsinin dil, ədəbiyyat, sosiologiya və hətta ideoloji-siyasi sahədə özü-nəqədərki bütün məsələləri özündə birləşdirmiş, özündən sonrakı bütün Türkçülərə öz təsirini göstərmişdi. İsmayıllı Bəyə qədər bu fundamental fikri nə Osmanlı, nə Qafqaz, nə də Qazan Türkçülərinin heç biri bu qədər açıqlıqla, əzm və israrla istər nəzəri və istərədə praktik cəhətdən davamlı şəkildə həyata tətbiq edə bilməmişlər. Ona görə də İsmayıllı bəy Qaspiralını özündən sonrakı bütün Türkçülər "Türkçülük" və "Turançılıq" ideologiyasının mərkəzi siması saymış, onu "Ümumtürk dili"nin "Atası" hesab etmişlər. Ruhu şad olsun.

Oxu, oxut, abune ol!